

Στον κόσμο της Υστερης Αρχαιότητας...

Ο ιστορικός Πίτερ Μπράουν εξερευνά την εποχή που σηματοδοτεί το τέλος του ελληνορωμαϊκού κόσμου και το ξεκίνημα του μεσαιωνικού

Peter Brown

Η δημιουργία της Υστερης Αρχαιότητας

Μετ.: Θεοδόσης Νικολαΐδης

Επιμ.: Άννα Περιστέρη

Εκδ. «Εστία», σελ. 170

Η κοινωνία και το Άγιο στην Υστερη Αρχαιότητα

Μετ.: Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου

Εκδ. «Άρτος Ζωής», σελ. 329

Της ΣΟΦΙΑΣ ΑΝΕΖΙΡΗ*

Οι δύο νέες μεταφράσεις έργων του Peter Brown έρχονται να προστεθούν στην ήδη υπάρχουσα μετάφραση του βασικού «Ο κόσμος της Υστερης Αρχαιότητας» (Εκδόσεις «Αλεξάνδρεια», 1998). Σίγουρα δεν είναι τυχαίο ότι εκδοτικοί οίκοι με τόσο διαφορετική ιστορία και περιγραμμά, όπως η παραδοσιακή «Εστία» και οι πολύ νεότερες εκδόσεις «Αλεξάνδρεια» και «Άρτος Ζωής», εκδηλώνουν ενδιαφέρον για το έργο του συγκεκριμένου ιστορικού. Αυτή η εκδοτική κινητικότητα ανταποκρίνεται αναμφίβολα στην τάση του ελληνικού αναγνωστικού κοινού να «ανακαλύψει» την εποχή που σηματοδοτεί το τέλος του ελληνορωμαϊκού κόσμου και το ξεκίνημα του μεσαιωνικού, μία τάση η οποία εναρμονίζεται με τη γενικότερη άθηση της έρευνας και των σπουδών της συγκεκριμένης εποχής σε διεθνές και ελληνικό επίπεδο.

Είναι ευτύχημα ότι η διαδικασία «μύησης» των Ελλήνων αναγνωστών σε αυτή τη συναρπαστική μεταϊατρική περίοδο περνά μέσα από τα βιβλία του P. Brown, μοναδικού γνώστη της Υστερης Αρχαιότητας και επιδέξιου χειριστή των θεμάτων της. Όπως τονίζει ο μεταφραστής του βιβλίου «Η δημιουργία της Υστερης Αρχαιότητας» στην ενδιαφέρουσα εισαγωγή του, ο Brown προσεγγίζει την Υστερη Αρχαιότητα «με την «αθωότητα» του ανθρωπολογικού βλέμματος». Το σημαντικό βεβαίως είναι ότι συνδυάζει τις ανθρωπολογικές μεθόδους και την ικανότητα συν-πάθειας για την εποχή και τους ανθρώπους της με συστηματική μελέτη και βαθιά γνώση των πηγών του.

Μετάβαση σε άλλον κόσμο

«Η δημιουργία της Υστερης Αρχαιότητας» αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, τα οποία αποτελούν διαδοχικούς κρίκους στην αλυσίδα των σκέψεων του P. Brown γύρω από την ερμηνεία των θρησκευτικών αλλαγών που συντελέστηκαν στην Υστερη Αρχαιότητα. Ο P. Brown αρνείται να συνδέσει τις θρησκευτικές μεταβολές με τη θεωρία των μεγάλων απρόσπων πόλεων, της μοναξιάς και της απόλειας ταυτότητας, κι ακόμη να δει σε αυτές την άμεση αντίδραση σε μια γενικευμένη στρατιωτική κρίση ή την επίδραση ξένων ως τότε ιδεών και λατρειών.

Κρατά ακόμη αποστάσεις από την ερμηνεία που συνδέει το τέλος της παγανιστικής θρησκείας με την κατάρρευση της αατικής αριστοκρατίας. Ο

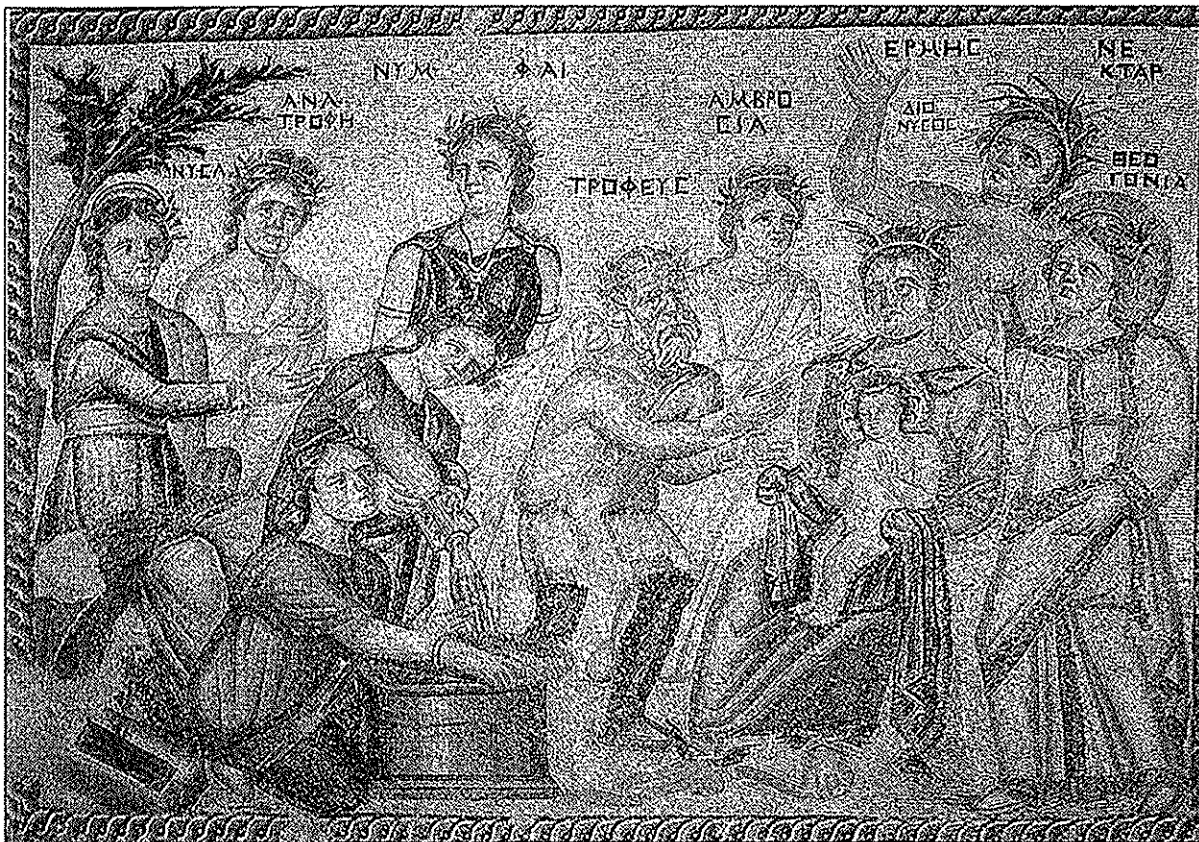
συγγραφέας αντιλαμβάνεται ότι η εξήγηση της ανόδου του χριστιανισμού πρέπει να αναζητηθεί σε παράγοντες πιο σύνθετους από το απλουστευτικό σχήμα της κατάρρευσης μιας τάξης ή ενός πολιτισμού.

Το άτομο και το θείο

Αφουγκραζόμενος με προσοχή την εποχή που μελετά, ο Brown εντοπίζει την ουσία των αλλαγών στον ρόλο του ατόμου σε σχέση με το θείο και στις απόψεις για την αντιπροσώπηση του θείου στη γη. Για τον Brown το πρωταρχικό χαρακτηριστικό του 3ου αι. μ.Χ. δεν ήταν η στρατιωτικο-οικονομική κρίση αλλά το ξεδίπλωμα της ατομικής φιλοδοξίας, το σπάσιμο των φραγμών που είχαν αναπτύξει οι κοινότητες και τα σύνολα απέναντι στα μεμονωμένα άτομα, η ανατροπή των προτύπων της ισότητας και των μηχανισμών ευημερίας που διασφάλιζαν τις κοινωνικές ισορροπίες. Η στρατιωτικοποίηση της αυτοκρατορίας και αργότερα η δημιουργία της συγκλήτου και της αυλής της Κωνσταντινούπολης μετέφεραν τα πραγματικά κέντρα εξουσίας έξω από τις τοπικές κοινότητες. Ολα συνέτειναν σε μια «πυραμιδοειδή» κοινωνία, όπου η έμφαση βρισκόταν στην κορυφή της πυραμίδας.

Η χριστιανική θρησκεία πρόσφερε με τους επισκόπους, τους μάρτυρες και τους αγίους της στην κοινωνία της εποχής έναν τρόπο άσκησης της υπερφυσικής δύναμης ανάλογο με αυτόν της κοσμικής. Αλλά και στην παγανιστική θρησκεία αναδεικνύονται από τον 3ο αι. θρησκευτικοί ηγέτες, η εξουσία των οποίων αντλούσαν και νομιμοποιούνταν απευθείας από ουράνιες πηγές (θείοι άνδρες). Αντίθετα, στις παλαιότερες παγανιστικές κοινότητες, όπως και στις πρωτοχριστιανικές, κυριαρχούσαν οι άτυπες μορφές πρόσβασης στις θείες πηγές δύναμης: οι προσεγγίσεις του θείου μέσα από την έκσταση, την προφητεία, το όνειρο, όντας ανοικτές σε όλα τα μέλη της κοινότητας και λαμβάνοντας χώρα μέσα σε αυτή, ανταποκρίνονταν κατά τον Brown πλήρως σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούσε ακόμη η αλληλεγγύη και η συλλογικότητα.

Αυτό που αλλάζει, λοιπόν, κατά την Υστερη Αρχαιότητα στο πλαίσιο τόσο του παγανισμού όσο και του χριστιανισμού, είναι η προσέγγιση του θείου και η επαφή μαζί του. Παγανισμός και χριστιανισμός, ευρισκόμενοι σε διαλεκτική σχέση με τις ανάγκες και δομές της ίδιας κοινωνίας, προσφέρουν αναπροσαρμοσμένες μορφές θρησκευτικής εμπειρίας. Ο χριστιανισμός το έκανε με τρόπο προφανώς πειστικότερο, επιτυχέστερο και γι' αυτό τελικά διαρκέστερο. Καθώς η χριστιανική θρησκεία είχε αφήσει τη γη «άδεια από θεούς», ήταν σαφώς πιο εύκολο να ευδοκιμήσει στο πλαίσιο του χριστιανισμού μια θρησκευτική εμπειρία όπου η προσέγγιση του θείου περνούσε μέσα από διαμεσολαβητές. Το βιβλίο κλείνει με ένα κεφάλαιο για

Ψηφιδωτή παράσταση του Ερμή με τον Δίονυσο βρέφος στην αγκαλιά του, από την «οικία του Αιώνα» στην Πάφο, β' μισό 4ου αι. (φωτ. Διεύθυνση Αρχαιοτήτων Κύπρου).

την άθηση του ασκητισμού στην ύπαιθρο της Αιγύπτου στα τέλη του 3ου και τον 4ο αι. μ.Χ. Βασίζομενος στο πλούσιο υλικό που σώζεται από την Αίγυπτο της εποχής αυτής, ο Brown αναγνωρίζει σε αυτό το ασκητικό ρεύμα «μια πρόσθετη εκδοχή της χριστιανικής απάντησης στην κατάρρευση των παλαιών δομών αλληλεγγύης».

Το νεοελληνικό κείμενο ρέει χωρίς δυσκολίες. Μικρές μεταφραστικές αστοχίες, όπως ο «ιερός ανήρ» αντί του καθιερωμένου όρου «θείος ανήρ» και η χρήση του επιθέτου «υστεροαρχαϊκός» αντί του προσδιορισμού «της Υστερης Αρχαιότητας», δεν αλλοιώνουν τη συνολική εντύπωση της επιμελημένης δουλειάς.

Γνώσεις και φαντασία

Ανάλογοι προβληματισμοί διατρέχουν το βιβλίο «Η κοινωνία και το Άγιο στην Υστερη Αρχαιότητα», διαφορετική είναι ωστόσο η σύλληψη και η δομή του. Εδώ ο P. Brown συγκέντρωσε άρθρα και διαλέξεις του από τη δεκαετία 1970-1980. Οι μελέτες αυτές είναι καρπός της ενασχόλησής του με θέματα κοινωνίας και θρησκείας μετά τη δημοσίευση του «Religion and Society in the Age of Saint Augustine», το 1972.

Η αξία τους γίνεται κατανοητή αν λάβει κανείς υπόψη του ότι όντας συνεπής με την ουσία της επιστημονικής έρευνας, ο Brown βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία επεξεργασίας, συμπλήρωσης ή ακόμη και αναθεώρησης των απόψεών του.

Στο πρώτο δοκίμιο που περιλαμβάνεται στο βιβλίο, ο Brown μας δίνει τον τρόπο με τον οποίο ο ιστορικός πρέπει να προσεγγίζει ένα αντικείμενο τόσο δύσκολο όσο η λειτουργία του θρησκευτικού αισθήματος στην κοινωνία. «Γνώσεις και φαντασία» είναι όχι μόνον ο τίτλος του δοκιμίου αλλά και

η μέθοδος που τελικά προτείνει ο συγγραφέας. Διαβάστε και νιώστε απαλλαγμένοι από τα προκατασκευασμένα φανταστικά μοντέλα της ιστορικής παιδείας, αναπτύξτε τη δημιουργική σας περιέργεια, αφουγκραστείτε και τελικά κατανοήστε: αυτή είναι η προτροπή του Brown σε εκείνους που προσπαθούν να εξηγήσουν ανθρώπους και κοινωνίες του παρελθόντος.

Διάλογος με τους συγγραφείς

Σε επόμενα δοκίμια του βιβλίου («Οι απόψεις του Γιββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία», «Υπό τη σκιά του Γιββωνα», «Μωάμεθ και Καρλομάγνος του Ανρί Πιρέν», «Ο τελευταίος παγανιστής αυτοκράτορας: Ο αυτοκράτωρ Ιουλιανός του Ρόμπερτ Μπράουνινγκ», «Κοιτάζοντας το βάραθρο» και «Προσβάσεις στην αιωνιότητα») ο Brown παρουσιάζει σημαντικά βιβλία για την ιστορία και την τέχνη της Υστερης Αρχαιότητας. Είτε πρόκειται για παλαιότερα βιβλία-σταθμούς, όπως «Η παρακμή και πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» του Εδουάρδου Γιββωνα (1776-1788) και «Μωάμεθ και Καρλομάγνος» του Ανρί Πιρέν (1937) είτε για πιο πρόσφατες μελέτες, τα δοκίμια αυτά έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: ο Brown μπαίνει σε δημιουργικό διάλογο με τους συγγραφείς, προχωρώντας πολύ πέρα από την πεπατημένη των συνηθισμένων βιβλιοπαρουσιάσεων ή βιβλιοκρισιών.

Τον ενδιαφέρει να ερμηνεύσει τη θεωρία περί ακμής και παρακμής μέσα από τις αντιλήψεις της εποχής του Γιββωνα για την κοινωνία και τον πολιτισμό και να εντάξει τη θέση του Πιρέν για τον πρώιμο Δυτικό Μεσαίωνα στην ευρωπαϊκή ιστορία των δεκαετιών 1920-1930 και στην άνοδο της ναζιστικής Γερμανίας. Μπαίνει ακόμη στον πειρασμό να δει με το μάτι του Γιββωνα τους τρόπους που

προσεγγίζουν νεότεροι ιστορικοί θέματα αντίστοιχα με τα δικά του.

Το ζήτημα του Αγίου

Οι σημαντικότερες μελέτες του βιβλίου είναι, ωστόσο, εκείνες στις οποίες ο Brown ασχολείται με το ζήτημα του Αγίου αναζητώντας το λόγο που ο Άγιος αναδείχτηκε σε τόσο σημαντικό πρόσωπο της κοινωνίας του 4ου, 5ου και 6ου αι. μ.Χ. Αναλύοντας τη θέση του Αγίου στην υστερορωμαϊκή Συρία και την Αίγυπτο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ανάδειξη του έρχεται να ικανοποιήσει τις ανάγκες των αγροτικών κοινοτήτων αυτών των περιοχών για διευθέτηση ενδοκοινοτικών προβλημάτων, σύνδεση με τον έξω κόσμο και συμπύκνωση των αξιών της ομάδας.

Τις ανάγκες αυτές κάλυπταν παραδοσιακά οι μεγαλοκτηματίες της Συρίας και της Αιγύπτου, προτού -μέσα στο πλαίσιο της κρίσης της ύστερης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας- αποσυρθούν στις πόλεις αφήνοντας τον ρόλο του κοσμικού προστάτη στους ακατάλληλους εκείνους ανθρώπους που λιοιδορεί ο Λιβάνιος στο «Περί των προστασιών». Οι αγροτικές κοινότητες της Ανατολικής Μεσογείου, αμυνόμενες στην επικίνδυνη πλέον κοσμική προστασία, βρισκουν κατά τον Brown στο Άγιο τον φορέα εκείνης της υπερκόσμιας δύναμης που τους ήταν απαραίτητη για να διατηρήσουν την ταυτότητα και τη συνεκτικότητά τους.

Δύση και Ανατολή

Στο Άγιο και τον τρόπο σύνδεσής του με την κοινωνία εντοπίζει ακόμη ο Brown μια βασική διαφορά ανατολικού και δυτικού χριστιανισμού. Στη Δύση ο τόπος που φανερώνεται το Άγιο είναι πολύ συγκεκριμένος, αλλά οι Άγιοι είναι κατά προτίμηση νεκροί και η επαφή με τα λείψανά τους δεν έχει πάντοτε θετική κατάληξη. Το Άγιο δεν χαρίζει την εύνοιά του σε μια ολόκληρη κοινότητα αλλά σε κάποια συγκεκριμένα μέλη της. Οι επισκοπικές ολιγαρχίες ελέγχουν τους φορείς του Αγίου και τους ευνοούμενους του και κατά προέκταση το κράτος και η κοινωνία της Δύσης αντλούν δομικά υλικά από τη χριστιανική θρησκεία.

Αντίθετα στην Ανατολή, όπου η αστική ζωή έχει βαθύτερες ρίζες, η εύνοια χαρίζεται σε όλους όσοι συνδέονται με τον τόπο του Αγίου. Ο εορτασμός του Αγίου είναι υπόθεση ολόκληρης της βυζαντινής πόλης και η παρέμβασή του είναι η εξαίρεση σε μια κοινωνία δομημένη κατά κύριο λόγο με κοσμικά υλικά.

Αξίζει ιδιαίτερα να σημειωθεί η εξαιρετικά επιπονη δουλειά που βρίσκεται πίσω από τη μετάφραση του βιβλίου αυτού. Η μεταφράστρια είχε να πάλει όχι μόνο με ένα δύσκολο κείμενο, αλλά και με πλήθος παραπομπών και παραθεμάτων. Κατόρθωσε να μας δώσει μια στρωτή μετάφραση που εντούτοις αποδίδει τον σύνθετο, φιλοσοφικής χροιάς στοχασμό και κατά κάποιον τρόπο το ύφος του συγγραφέα. Μόνη, ίσως, παράλειψη του βιβλίου είναι η ένδειξη για το θέμα που εικονογραφεί το εξώφυλλο.

* Η κ. Σοφία Ανεζιρή είναι διδάκτωρ Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης.